

Uluslararası VI. Türk Dili Kurultayı Bildirileri (20–25 Ekim 2008), I. Cilt, TDK Yay., Ankara. , 2013, s. 789 – 809.

KAZAK TÜRKÇESİNDE ÜNLEMLER

Nergis BİRAY¹

Ünlemler, Türkçede hem yazılı hem sözlü anlatımda özel bir yere ve işleve sahip olan kelime türlerinden biridir. Ünlemler sevinçleri, kederleri, heyecanları, kısacası duyguları, yalın ve belirleyici bir şekilde aktarmakta kullanılırlar. Çoğunlukla birkaç cümle ile anlatabildiğimiz durumların bir ünlem ile dile getirilebildiği göz önünde bulundurulursa özel bir işleve sahiptirler.

Bildirimizde, Kazak Türkçesinde ünlemlerin hangi ad ve tanımlarla ele alındığı, tasnifi, söz dizimi içinde nasıl değerlendirildiği ve cümlenin ögesi olarak hangi terimle adlandırıldığı konularındaki farklı görüşlere de yer verilerek ünlem konusu işlenecektir.

Türkiye Türkçesiyle de kısmî karşılaştırmalar yapılarak Kazak Türkçesindeki ünlemlerin kullanışları belirlenmeye çalışılacaktır.

Nurmahanova, ünlemlerin ortaya çıkışının dillerin ortaya çıkışıyla yakından ilgili olduğunu, çünkü insanın duyu ve sezgilerinin sözlerle anlatılamadığı durumlarda sadece ünlemleri kullanmak vasıtasıyla çağrıştırılabildiğini belirtir. Ünlemler, insanoğlunun kendisi ve oluşturduğu çevre ile ilişkileri sonucunda ortaya çıkmıştır. Onlar, bütün insanî duyguları dile getire getire kalıplaşmış olan kelimelerdir. Bu sebeple ünlemler dilimizde eski devirlerden beri kullanılan tarihî bir kategori olarak kabul edilmelidir. Ünlemlere eski yazma eserlerde de rastlanmaktadır. (TTSG, 1971: 127)

Ünlemlerin her lehçe için tek tek ele alınması tanım, tasnif ve değerlendirmeler açısından daha sağlıklı sonuçlar verecektir.

Lehçelerin çoğunda ünlemlerin zaman içinde sayıca arttığı anlamlarının da genişleyerek yapıma yollarının çeşitlendiği dikkat çekmektedir. Lehçelerde ünlemler genellikle benzerdirler, ortaklıklar. Fakat farklılık arz edenleri de vardır. Bu her bir topluluğun kendi hayat tarzı ve psikolojisi, hayat şartları, ekonomisi ve hayata bakışı ile ilgilidir. (TTSG, 1971:128)

I. TERİM:

Kazak Türkçesinde Türkiye Türkçesindeki “ünlem” karşılığında bütün dil bilimciler tarafından “**odağay**” terimi kullanılmaktadır.

II. TANIM:

Türkiye Türkçesinde ünlemlerin tanımlanması konusunda ilim adamları arasında çok farklı görüşlere rastlanmamaktadır:

¹ Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi
nbiray@pau.edu.tr

Muharrem Ergin, ünlemleri edatların alt grubu olarak ele alarak: “*Bunlar, his ve heyecanları, sevinç, keder, ıstırap, nefret, hayıflanma, coşkunculuk, vs. gibi ruh hallerini; tabiat seslerini, seslenmeleri, tasdik, ret, sorma, gösterme gibi beyan şekillerini ifade eden edatlardır.*”(ERGİN, 1972:349–352) der.

Necmettin Hacıeminoğlu, “*Takdir, temenni, dua, hayret, teessür, pişmanlık ve benzeri duyguları, heyecanları ifade etmek için kullanılan kelimelere ünlem denir.*” (HACIEMİNOĞLU, 1974:293) tanımını verir.

Kaya Bilgegil, ünlemleri: “*Ünlem, çeşitli duygu ve arzularla zapt olunamayan heyecanlar yüklenen, bazen örneği tabiatta bulunan ve anlatım kabiliyeti bir cümleinkine denk olabilen insan ses, çığlık ve sözleridir.*” şeklinde tanımlar. (BİLGEĞİL,1984:229)

Banguoğlu ise, ünlemleri: “*Bir duyuşu, bir dileği canlı bir şekilde ve bazen tek başına anlatmaya ve bir kimseye seslenmeye yarayan kelimelere ünlem adını veriyoruz.*”(BANGUOĞLU, 1974:396) ifadesiyle tanımlar.

Zeynep Korkmaz’ın anlatım güçlerini kendilerini karşılayan kelimelerin ses yapısından aldığını belirttiği ünlemlerle ilgili tanımı şu şekildedir: “*Ünlem, söz içinde konuşanın acıma, beğenme, sevinç, korku, çaresizlik, şaşkınlık, üzüntü, dua, hayret, pişmanlık, kıskançlık, özlem gibi çok çeşitli duygu ve heyecanlarını etkili ve kısa bir biçimde anlatmaya; karşısındakilere seslenmeye, çağırmaya, cevap vermeye, göstermeye, sormaya, onları onaylamaya, redde ve tabiattaki sesleri taklit yolu ile kelimeler türetmeye yarayan bir söz türüdür.*”(KORKMAZ, 2003:1140)²

Kazak Türkçesi grameriyle ilgili farklı eserlerde ünlemin tanımı aşağıdaki ifadelerle yapılmaktadır:

“*Cümlede belirtilen fikre, düşünceye bağlı olarak çeşitli duyguları bildiren kelimelere ünlem denir.*” (QT, 1991:110); *Qazaq Grammatikası* adlı eserde ise: “*Ünlemler, insanların beğenme, korku, sevinç, çaresizlik, şaşkınlık, pişmanlık, kıskançlık, hayret, keder, hasret, dua gibi çeşitli ruh hallerini, duygularını kısa ve etkili bir şekilde belirten, çoğunlukla tabiat taklidi sözcüklerdir.*” (KTG, 2004:319) şeklinde biraz daha ayrıntılı olarak verilmektedir.

Ahanov ve Ayğabilov; “*Ünlemler, insanların çeşitli duygularını, sezgilerini bildiren, canlılara yönelik olarak kullanılan sözlerdir.*” (QT-M, 1989:115) derken; *Qazaq Grammatikası’nda* ünlemlerin farklı özelliklerine de değinilmekte, işaret ve gösterme ünlemleri de tanıma dâhil edilmektedir. Ünlem kabul edilen kelimeler sadece insanın duygularını, sezgilerini bildirmek amacıyla değil, bunun yanında başka birine emretmek, işaret etmek veya hayvanları çağırarak, sürmek, korumak amacıyla da kullanılır. (QG, 2002:564)

2 Ünlemler hakkında tartışmalar ve daha geniş bilgi için bkz. Prof. Dr. Şükrü Haluk **AKALIN**, *Türkiye Türkçesinde Ünlem (Terim ve Tanım, Tasnif, Ünlem Olan Kelimeler, Söz Dizimi İle İlgili Sorunlar)*, **Türk Gramerinin Sorunları II**, TDK Yay., Ankara, 1999, s.476-491; Prof. Dr. Hamza **ZÜLFİKAR**, *Ünlemler ve Ses Yansımaları Kelimeler*, **Türk Gramerinin Sorunları II**, TDK Yay., Ankara, 1999, s.493-495; Yrd. Doç. Dr. Cengiz **ALYILMAZ**, *Ünlemlerin Seslenmeleri Kuvvetlendirici İşlevleri*, **Türk Gramerinin Sorunları II**, TDK Yay., Ankara, 1999, s.534-540; **Türkiye Türkçesinde Ünlemler**, 17.04.1998 tarihindeki tartışmanın metinleri: **Türk Gramerinin Sorunları II**, TDK Yay., Ankara, 1999, s.496-533.

Qazaq Tiliniñ Grammatikası'nda da bu farklı özellikler yer almaktadır: “Ünlem grubuna giren kelimeler sadece insanın duygularını, sezgilerini bildirmek maksadıyla değil, bunun yanında başka birine buyurmak, işaret etmek veya hayvanları çağırmak, sürmek, korumak, hal hatır sormak, selamlaşmak, vedalaşmak vs. amacıyla da kullanılır.” (QTG, 1967:247)

Qazirgi Qazaq Tili adlı iki eserde de *ünlemlerin insanların her tür duygusunu bildirdiği, bu duygularla ilgili olarak ortaya çıkan seslerle ilgili işaretlerden biri olduğu* vurgulanır. (QQT-M,1991:378; QQT, 1954:360)

Ünlemler, insanın duygu ve sezgilerini sözlerle ifade edemediği durumlarda ortaya çıkar. Ünlemler, insanoğlunun kendisi, yarattığı çevresi ve dört yanını sarmış olan bütün ortam ile kurduğu ilişkiler neticesinde ortaya çıkmıştır. Dilimizde de en eski dönemlerden beri kullanılan tarihî bir kategori olarak sayılır. (TTSG, 1971:127)

Qazirgi Qazaq Tili, ünlemleri cümleye karşı bir seçenek olarak görür: “Ünlemler, söylenen fikri vurgu ve tonla güzelleştirerek söyleyen, cümleye karşı seçenek olarak kullanılan sözlerdir. Kendi kendilerine cümlenin bir ögesi olamazlar. Gramer ilişkilerine girmezler. Yerine getirdikleri sosyal hizmet gayet açıktır. Kalıplaşan kelimelerdir. Bu özellikleriyle insanların birçok duygularını bildirebilirler.” (QQT-M, 1991:381; QQT,1954:364) Ünlemlerin sadece insanlara yönelik olarak kullanılmadığı, hayvanlar için de kullanıldığı ifade edilir: “Ünlemler, kuşları ve hayvanları çağırmak için de kullanılırlar.” (TTSG, 1971:127)

Kazak Türkçesi gramerlerinde ünlemler, edatlar içinde değerlendirilmemekte, bağımsız bir kelime grubu olarak ele alınmaktadır.

III. ÖZELLİKLERİ:

Bu bölümde, Kazak gramerlerinde ünlemlerin özellikleri hakkında yer alan bütün bilgiler, daha derli toplu olması ve aynı bilgilerin tekrarlanmaması amacıyla gramer kitaplarından tesbit edildiği şekilleriyle sınıflandırılmıştır. Bu gruplandırma, eserlerdeki bilgilerden elde edilerek yapılmıştır. Gramerlerde doğrudan böyle bir sınıflandırma yoktur.

A. Ünlemlerin Ses Yapısı Bakımından Özellikleri:

Kazak Türkçesi ile ilgili gramerlerde ünlemlerin sesle ilgili özellikleri şu şekilde tesbit edilmiştir:

1. Ünlemler bir sestende oluşabilir. Kazak Türkçesindeki ünlülerin hepsi ünlem olarak kullanılmazlar. Sadece a,ä,o sesleri ünlem olarak kullanılabilirler. l'nın ünlem olarak kullanılmasına daha seyrek rastlanır.

2. Ünlem yapısındaki bazı ünlülerin uzun, farklı ve özel bir vurguyla söylenmesi birlikte kullanıldığı ünlemin anlamını güçlendirme amaçlıdır: Ätegen-e-e-e-e!; bärekele-e-e-e! vs. Böylece, farklı tonlama ve vurgulamalara yer verilerek ünlemlerin farklı anlamlar taşımaları sağlanabilir.³

3 Krş. Yrd. Doç. Dr. Cengiz **ALYILMAZ**, *Ünlemlerin Seslenmeleri Kuvvetlendirici İşlevleri, Türk Gramerinin Sorunları II*, TDK Yay., Ankara, 1999, s.534-540.

3. Ünlemler duyguları ifade ettikleri gibi sesle ilgili işaretleri de bildirirler. Bu ses işaretleri insanların duygularını en iyi ifade eden sesler olarak karşımıza çıkar. Yani ses özellikleri açısından da diğer kelime çeşitlerinden farklıdırlar. Örnek:

“–Ä-ä, solay deseñşi? // –Ä-ä, sen be ediñ quwa kelgen? // –Munı bastap jürgen kim eken, ä? // –Ä, seni me bälem!” (-E,e,öyle desene! // -A,a, takip eden sen miydin? // -Buna başlayan kim be/ya? //-Ah, sen görürsün!)

4. Ünlemler sadece basit seslerden oluşmazlar. Onların hangi duygu, sezgi veya durumu anlattığı herkes tarafından bilinir; bir âdet ve alışkanlık haline gelmiş seslerdir. Kalıplaşmışlardır; bu kalıplaşma da herkes tarafından bilinen bir yapı ve kullanıma sahiptir.

5. Aslında şimdiye kadar söylediğimiz ve tasnif konusunda tekrar ele alacağımız bütün bu ünlemler dışında, sadece sese dayalı, nadiren insan çoğunlukla hayvanlara yönelik olarak kullanılan damak şıklatmak, ısıklık çalmak gibi seslerden oluşan ve yazıda gösterilmesi mümkün olmayan ünlemler de bulunmaktadır. *Qazirgi Qazaq Tili* adlı eserde bunlara “şağıruw odağayları” (*çağırma ünlemleri*) adı verilmekte, bu gruba sadece çağırma anlamı taşıyanların değil, azarlama, vuruşma, emretme ifade eden ünlemlerin de girmesi gerektiği belirtilmektedir. (QG, 2002:566; QTG,1967:252; QQT-M, 1991:378, 379; QQT,1954:363)

B. Ünlemlerin Anlam Yapısı Bakımından Özellikleri:

Kazak Türkçesi gramerlerinden tesbit edilen ünlemlerin anlam özellikleri şu şekilde sıralanabilir:

1. Cümledeki duruma uygun olarak duyguları, sezgileri ifade ederler.

2. Ünlemlerden bazıları çok anlamlıdırlar. Bunlar farklı vurgu ve tonlamalarla kullanılırlar. Anlam farklılıkları, vurgu ve tonlama ile ayırt edilir.

Semantik istikrarsızlıkları vardır. Bir ünlem, bir metinde bir anlamda kullanılırken, aynı ünlem başka bir metinde veya bir metnin birkaç satır ilerisinde başka bir anlamla kullanılmaktadır. Ünlemler bu açıdan ele alındığında onları iki gruba ayırmak mümkündür: Tek anlamlı ünlemler, çok anlamlı ünlemler.

3. Ünlemler, nesnenin özelliği, sayısı, hareketi hakkında bir anlam ifade etmezler. Böyle olduğu için de ünlemler, ad, sıfat, zamir, fiil, zarf gibi ana kelime gruplarına ait kelimelerin hiçbirine benzemezler. Bu özellikleri dolayısıyla ünlemler ne turlavlı (*cümlenin ana öğeleri: özne, yüklem*) ne de turlavsız (*cümlenin yardımcı öğeleri: tümleçler*) öğelerin görevini yerine getirirler. Cümledeki başka kelimelerle de doğrudan gramer ilişkisine girmezler. Edatlara da benzemezler. Edatların kendilerine ait sözlük anlamları yoktur. Cümledeki kelimelerle yardımlaşarak onları kendi arasında bağlamak amacıyla arabuluculuk görevi yaparlar. Ünlemlerde bu özellik de yoktur. Yani ne anlamlı ne de görevli kelimelerdir. Bir bakıma hem anlamlı hem de görevli kelimelerdir.

4. İnsanların duyguları değişken olduğu için ünlemlerin çoğunun anlamı da değişkendir, dönüşümlüdür. Çok anlamlıdırlar. Anlamları cümlede söylenenlerin genel içeriğiyle ilgilidir.

5. Ünlemlerin anlamları yazıda ezgiden ve konulan imla işaretlerinden, konuşmada ise ses ritminden çıkarılır. (QT, 1991:110; QT-M, 1989:118; QTG, 1967:250–252; QG, 2002:565; QQT-M, 1991:378–379, QQT, 1954: 360, 361)

C. Ünlemlerin Vurgu ve Tonlama Bakımından Özellikleri:

1. Ünlemler, başka kelime çeşitlerine göre ritme, tempoya, duygusal değişikliklere, vurgu ve tonlamaya ait özellikleri açısından oldukça zengindirler. Çok anlamlı ünlemlerin her biri kullanıldıkları duruma göre farklı vurgularla söylenebilirler. Bazen ünlemin son hecesi yüksek bir sesle söylenirken bazen de ilk hecesi özel bir vurguyla söylenir. Bu tür vurgulamalar, ünlemin birkaç anlamından birini belirlemeye de yarar.

2. Ünlem yapısındaki bazı ünlülerin uzun ve farklı söylenmesi, anlamı güçlendirmek içindir: *Ättegen-e-e-e!* (*Tüh tühhh!*) Vurgu, ton ve ritim, ünlemin cümle içindeki yeriyle de bağlantılıdır. Ünlemin cümlede başında mı, ortasında mı, sonunda mı olduğuyla da ilgilidir. Mesela: *Oybay!* (*Ah!*) ünlemi korkma ve ürkme bildiriyorsa, vurgu ilk heceye konur. Hızlı söylenir. Eğer aynı ünlem şaşırma ve hayret etme anlamındaysa vurgu son heceye konur, a sesi biraz uzun söylenir. (QG, 2002:566; QTG, 1967:251–252).

3. Ünlemler, cümlede yapıya girip söylenenleri güçlendirir, bu yolla da cümlede ifade gücüne etki eder. Böyle durumlarda cümledeki vurgu farklı olur. (TTSG, 1971:129)

4. Koç, Ünlemlerin kullanıldığı anlama göre bazen hızlı bazen de yavaş söylendiğini, bunlar aracılığıyla çağırma, sorma, cevap verme, seslenme, gösterme, kabul etme, karşı çıkma anlamlarının vurguyla ifade edildiğini, bu anlamların türüne göre, ünlemlerin vurgusunun şekillendiğini belirtir. (KTG, 2004:319)

Zeynep Korkmaz, ünlemler için, *vurgularının güçlü olduğunu, önce yükselip sonra alçalan ve kesilen bir tonla söylendiklerini bu yüzden de bir uzunluk özelliği oluşturduklarını söyler.* (KORKMAZ,2003:1144)

Ç. Ünlemlerin Gramer Yapısı Bakımından Özellikleri:

1. Ünlemler edebî eserlerin daha çok diyaloglu bölümlerinde kullanılırlar. Basın-yayınla ilgili eserler ile ilmî eserlerde kullanışları çok azdır. (QG, 2002:565)

2. Kendilerine has yapım ekleri yoktur.

3. Çekim eklerini kabul etmemelerine rağmen istisnaları vardır. (QG, 2002:566; QTG, 1967:252) Çekim eklerini alarak çekimlenen ünlemler, kalıplaşmış ve cümlede kalıplaşmış bir öge olarak hizmet ederler. *Allañnan oybayım tınış.*

Korkmaz, ünlemlerin adlar gibi çekim ve yapım eklerini alabilme eğilim ve özelliğine sahip olduklarını belirtir. (KORKMAZ, 2003:1141)

4. İkileme şeklinde veya bir ünlemin ardı ardına tekrarlanması şeklinde söylenince bildirilen duygu veya sezginin daha güçlü ifade edilmesini sağlarlar. Fakat bütün ünlemler ikileme şeklinde veya tekrarlanarak kullanılmazlar. Bazıları hem tek

başına hem de birlikte kullanılabilir. Tek-tek-tek! Hay-hay-hay-hay! olabilir. Ama täyiri! (*sitem*), Qap! (*tüh, vay!*), Tuw! (*tüh!*), Bäse! (*tamam, olur!*) için bu birlikte kullanım mümkün değildir. (QG, 2002:566; QTG, 1967:253; TTSG, 1971: 129)

5. Ünlemler kendi başlarına cümlelerin ögesi olamazlar. (QT, 1991:110; QT-M, 1989:115; QG,2002:566;QQT, 1954:360)

6. Ünlemler, kendi aralarında sıralı bir kullanıma sahiptirler. Birbirleriyle ekleşemezler, birlikte kullanılamazlar. Kendi aralarında ekleşen ve birlikte kullanılanlarda semantik bir uyum, kalıplaşma söz konusudur. Genellikle olumlu ve hoş duyguları anlatan ünlemler, anlamca da aynı iseler kendi aralarında birleşebilir; daha çok duygu ifade eden ünlemler bu şekilde kullanılabilirler. (Alaqay! Ura! (*Sevinç, mutluluk*)) Ünlemlerin birbirleriyle birleşip birleşmeyecekleri hususu, anlamlarının uzak veya yakın oluşuyla doğrudan ilişkilidir. (QTG, 1967: 254; QG, 2002:567)

7. Ünlemler fiillerle birleşerek deyimler oluştururlar. Ünlemler, cümle içerisinde genellikle de diyaloglu cümlelerde **de-** fiiliyle birleşirler, bazılarında da kalıplaşır. Pa degen! (*Vah!*), Ya degen! (*Ya!*), Täyiri degen! (*Tüüü!*), Jağiñ qarısqr! (*Çenen kilitlensin!*), Aynalıp keteyin! (*Kurban olayım!*), Sadağañ keteyin! (*Ölesin!*), Topalañ kelgir! (*Beter olasın!*), vs. gibi kaynaşarak anlam açısından bölünemeyen ve deyimleşen ünlemler de vardır. Bunlara Kazak Türkçesinde “odağaydı turaqtı tirkester” (*ünlemlerli daimî gruplar*) adı verilmektedir. (QG, 2002:567; QTG, 1967:248)

8. Ünlemlerden bazıları fiille birleştiğinde kalıplaşarak anlam açısından değişime uğrar, grupça ünlem ifadesi kazanır: Uwa degen! (*Ya!*), Oy de! (*Eyvah!, Oy!*), Apıray, deseysi! (*Eyvah!*). Bunlara “odağaydı erkin tirkester” (*Ünlemlerli bağımsız gruplar*) denir. Bu gruptakileri tam olarak ünlemlerin içine dâhil etmek zordur. Bunlar daha çok deyimleşmiş gruplar olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Konuşma dilinde de tek başlarına kullanılmazlar, grupça kullanılırlar. Ah urdı! (*Ah çekti!*), Oybay saldı! (*Bağırıldı*), ay-şay despey (*hemen o anda, vakit geçmeden*), ay-şayğa qaramay (*hemen, anında*), vs. (QG, 2002:567)

Aslında ünlemler tek başlarına cümlelerin ögesi olamaz ve cümlelerin diğer öğeleriyle gramer ilişkisine girmezler. (QQT-M, 1991:379; QQT, 1954:361) Ancak bazen cümle içindeki yardımcı fiille birleşerek fiilin de katılımıyla öge olabilirler. Bu durumda da ünlem olarak değil bir kelime grubu veya deyimleşmiş bir yapı olarak karşımıza çıkarlar. “Tınımsız ah urdı. Ol oybay saldı.” (*Huzursuzca ah çekti. O çığlık attı.*) (QG, 2002:566; QQT-M, 1991:382)

9. Bir ünlem bazen tek başına kullanıldığında bile seslenme, onaylama, gösterme gibi anlamları üstlenerek anlamlı bir kelime işlevini yerine getirir. Ünlemler, kullanıldıkları yere göre bazen bir kelimenin bazen de bir cümlelerin anlamını bile karşılayabilirler. Hatta bir ada dönüşebilirler, adlar gibi çekime girebilirler, yeni türetmeler yapabilirler, anlamlı bazı kelimeler de ünlemler sınıfına geçebilirler. (KORKMAZ, 2003:1141;1146) Diyaloglarda tek başlarına kullanılır ve cümlelerin yerini tutarlar. Bu cümlelerin yerini tutuşta yine de önceki ve sonraki cümleler önemlidir. Onlar olmadan bir fikir bildiremezler. “—Ol qay adam? // —Keşe bizdiñ üyde otırğan şe? // —A-ä-ä!” (*-O hangi adam? // -Gece bizde oturan adam mı? // -Haaa!*) Buradaki “A-ä-ä!” ünlemi “şimdi anladım, şimdi hatırladım” cümlesinin anlamını taşır. (QG, 2002:566; QQT, 1954:361–362; QQT-M, 1991:379)

10. Tabiat seslerini taklit yoluyla karşılayan ünlemler, yerine getirdikleri işlev bakımından zarf veya sıfat olarak da kullanılabilirler.

11. Türkiye gramerciliğinde ünlemler, ünlem grupları, hitaplar, bağlama edatları gibi ögeler, cümle dışı öge olarak değerlendirilmektedir. Bu ögeler, cümlenin herhangi bir yerinde bulunurlar ama kuruluşuna katılmazlar. Dolaylı olarak cümlenin anlamına yardımcı olurlar. Açıklama, pekiştirme vb. işlevlerle cümleye yardım eder ve cümleleri çeşitli anlam ilişkileri çerçevesinde birbirine bağlarlar. (KARAHAN, 2004:36–37) Bu konuda, *Qazirgi Qazaq Til’nde ünlemlerle ilgili “odağay müşe” (ünlem öge) terimi öne sürülmekte ve “Ünlemler cümlenin asıl ögesi de yardımcı ögesi de olmazlar. Cümlenin anlamını değiştirmezler. Cümlede söyleyicinin duygularını tam olarak ifade ederler. Bu sebeple ünlemleri bu cümlelerdeki “odağay müşe” (ünlem öge) şeklinde adlandırmak daha doğru görülüyor.*” denmektedir. (QQT, 1954:361)

D. Ünlemlerin İmlâ Bakımından Özellikleri:

1. Ünlemler ikileme oluşturarak kullanıldığında aralarına çizgi konularak yazılırlar. Pay-pay! (*Yaa! / sevinç, hayranlık*).

2. Ünlem cümle içinde ise, ünlemden sonra virgül konur. Cümle içinde ünlemlerden sonra virgül konulur. Cümlenin sonuna da ünlem işareti konur.

3. Ünlem, cümle başında kullanıldığı ve yüksek sesle söylendiğinde sonuna ünlem işareti konur.

4. Bir cümle “habarlı, surawlı, buyırqtı” (haber, soru ve emir cümlesi) cümle olsa bile belli bir vurgu ile söylenip duyguları anlatıyorsa ünlem cümlesi kabul edilip sonuna hem soru işareti hem de ünlem işareti konur. “Apır-aw, mal degen bul oblısta osınşa köp pe edi!?” (*Hayret (Ya!), mal denen, bu vilayette bu kadar çok muydu!?*) (QT-M, 1989:115–116; QT, 1991:44–48; 110)

E. Söz Dizimi İçerisinde Ünlemler ve Özellikleri:

a. Türkiye Türkçesinde ünlemleri *bir ünlem ile bir isim unsusunan meydana gelen kelime grubu* olarak kabul ediyor ve genellikle cümle dışı ögeler olarak ele alıyoruz. Onlar, cümlenin kuruluşuna katılmayan, diğer ögelerle bağlı olmayan bağımsız ögelerdir. Örnek: “Yapıray, keşikti-aw!” (*Eyvah, gecikti ya!*) Ünlem grubunda her iki unsur da ek almaz. Ünlem başta, kelime grubu veya grupları sonda bulunurlar. İşlev bakımından ağırlık ünlem üzerindedir. Bu grup, cümle ögesi olarak işlem görmez, hitap olarak kullanılır. (KARAHAN, 2004:70–71; KORKMAZ, 2003:1144)

Ünlemler, cümlenin öteki ögelerini etkilemezler. Aksine cümledeki öteki ögeler yardımıyla anlatım özellikleri daha belirgin hale gelir. (KORKMAZ, 2003:1142)

b. *Qazaq Tiliniñ Grammatikası*’nda verilen bilgiye göre, bazı ünlemler kendi aralarında bir birlik oluşturarak grup halinde kullanılabilirler. Bazıları bu kullanıma sahip değildir: “Alaqay!”, “Ura!” (*Yşa! Varol! /Sevinç, mutluluk*) ünlemleri aynı cümlede ardı ardına kullanılabilirken, “Äteñ!” (*Tüh!, Keşke! /Pişmanlık*), “Qap!” (*Tüh! Vay!*) ünlemleri

birbirleriyle kullanılamazlar. Bu, anlamlarıyla ilgilidir. Anlamca yakın olanlar birleşebilirken anlamca uzak olanlar birleşememektedirler. Ünlemler en çok fiillerle birleşerek gruplar oluştururlar.

Ünlemler, fiillerle birleştiklerinde bir kısmı ünlemler grubu kurarlar. Bir kısmı da deyimler oluştururlar. Bu açıdan bu grupları ikiye ayırarak incelemek gerekir:

b1. Odağaydı erkin tirkester (*Ünlemler bağımsız gruplar*): Ünlemler, bazen fiillerle birleştiklerinde belli bir uyuma girip anlam açısından değişime uğrarlar ve grupça ünlem kabul edilirler: ya degen! (*ya!*), uwa degen! (*ya!*), Apıray, deseysi! (*Eyvah!*), Oy de! (*Eyvah, oy!*), Bāse deymın! (*Tamam, olur!*) gibi grupları anlam açısından ayırmak zordur. Bu tür gruplara “odağaydı tirkes” (*ünlemler grupları*) diyebiliriz.

b2. Odağaydı turaçtı tirkester (*Ünlemler deyimler*): Bu gruptaki yapıların içinde ünlemler olmakla birlikte bunları ünlemler grubuna dâhil etmek güçtür. Bunlar: Ay-şay despey! (*Hemen, vakit geçmeden*); ä desti! (*a bile demeden, hemen*) ; äw deytin jer! (*hemen şurası*); oybay saldı! *Çığlık attı*) ; ah urdı! (*ah çekti*); şuw degennen! *Kavgaya çıkınca*); ay-şayğa qaramay (*siyaqta*)! (*hemen*) gibi deyimleşmiş gruplardır. Bunlar konuşma dilinde ayrı ayrı, tek başlarına kullanılmazlar; her zaman birlikte kullanılırlar. (QG, 2002:567; QTG,1967:254)

c. Korkmaz, ünlemlerin cümle içinde kesin ve belirli bir yerinin olmadığını belirtir. Genellikle cümle başında bulduklarını, sonda da kullanılabildiklerini belirtir. Sonda kullanılan ünlemlerin genellikle emir ve soru niteliği taşıdığını, bunların yer yer cümle arasına girdiklerini söyler. (KORKMAZ, 2003: 1142; KARAHAN, 2004:71) *Qazaq Tiliniñ Grammatikası*'nda –ay, -aw edatını da alarak kullanılan ünlemlerden söz edilmekte ve bu gruplara “qosa kürdeli odağay” (*Birleşik yapıları ünlemler*) demek gerektiği üzerinde durularak örnekler verilmektedir: aynalayın-ay! (*kurban olayım!*); oypırım-ay! (*Eyvah!*); şirkin-ay! (*hey gidil, ah!*); apırım-aw! (*Eyvah!*),vs. Bunlar dışında pa degen! (*Vah!*); ya degen! (*Ya!*); jağıñ qarısır! (*Çenen kililensin!*); Aynalıp keteyin! (*Kurbanın olayım!*); Topalañ kelgir! (*Ölesin!*);gibi unsurları birbirinden ayrılmayan kaynaşmış ünlemler grublarından da belli bir adlandırma yapılmadan söz edilmektedir. (QTG,1967:248)

ç. Ünlemler tek başlarına cümlenin ne temel ögesi ne de yardımcı ögesi olurlar. Bunun yanında bir diyalogda, tek başına kullanılan bir ünlem, cümle görevini yerine getirebilir. Örnek:

“—Ol qay adam? // —Keşe bizdiñ üyde otırğan şe? // —A-ä-ä!” (*-O hangi adam? // -Gece bizde oturan adam mı? // -Haaa!*) Buradaki “A-ä-ä!” ünlemi “şimdi anladım, şimdi hatırladım” cümlesinin anlamını taşır. (QT-M,1989:115; QG,2002:567)

Zeynep Korkmaz, anlam ve anlatım açısından, ünlem ile onu izleyen cümlenin iç içe olduğunu, ünlemlerin cümlelere anlam derinliği katan ve cümleleri süsleyen ögeler olarak kabul edilebileceğini söyler. Ünlemler, bazen söz ve cümle değeri de taşırlar. (KORKMAZ, 2003:1143)

d. İsqaqov, ünlemlerin bir fiille birleştiklerinde veya nadir de olsa çekime girdiklerinde cümle ögesi olabileceklerini belirtmektedir. (QQT-M,1991:382) Bu durumda kelime zaten ünlem değil, ad, sıfat, vs. olmaktadır.

e. Ünlemler cümleye daha çok ifade gücü vermek için katılırlar. Bu tarz kullanımlarda cümlenin söylenişi, vurgusu farklı olur. (TTSG,1971:129)

f. Ünlemler, cümlenin diğer öğeleriyle gramer bağı kurmazlar. Cümleyi sadece anlam açısından etkilerler. (QQT,1954:361)

g. Yansımalar ve bunlardan oluşturulan ikilemeler, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Kazak Türkçesi gramerlerinde de ayrı bir grup olarak ele alınmaktadır. Kazak Türkçesinde bu gruba “**Eliktewiş Sözdër**” adı verilmektedir.⁴ Prof. Dr. Hamza Zülfikar, *ses yansımali kelimeleri ünlemler içinde ele almamak gerektiğini, onların kullanımlarına göre ya diğer bütün kelimeler içerisine dağıtılmasının veya başlı başına bir grup olarak ele alınmasının daha uygun olacağını* belirtir.⁵

h. Bunun dışında Kazakistan Gramerciliğinde cümleler anlamına göre iki ayrı gruba ayrılmaktadır:

I. Söyleniş maksadına göre cümleler:

1. Habarlı söylem (*Haber Cümlesi*)
2. Surawlı Söylem (*Soru Cümlesi*)
3. Buyırıqtı Söylem (*Emir Cümlesi*)
4. Lepti Söylem (*Ünlem Cümlesi*)

II. Duygu ve düşünceleri olumlu veya olumsuz ifade edişlerine göre cümleler:

1. Bolımdı Söylem (*Olumlu Cümle*)
2. Bolımsız Söylem (*Olumsuz Cümle*)

Burada ünlem cümlesi ile ilgili şu bilgiler verilmektedir: “*İnsanın heyecan, korku, vb. duygularını, düşüncelerini bildiren, yüklemi ünlem olan cümlelerdir.*” (BALAQAYEV, 24–29; AMANCOLOV, 44–45; NURMAHANOVA, 167–171) Örnekler:

“-Şirkin! Kökşetaw! Şirkin, dünyede sendey de jer bar ma eken!” (-Ah, Kökşetağ! Ah, dünyada sen gibi yer var mıymış?) (TTSG,171)

“Yapır-ay, uşqır eken mına jorğa!” (*Eyvah! Uçuyormuş şu yorga at!*) (QT, 1991:44)

“Janım-aw, Meyram ba mınaw?!” (*Canım hey, bayram mı bu?!*) (QT, 1991:45)

Kazak Türkçesinde haber, soru ve emir cümlelerinin farklı bir duygu ifade ederek ve vurgulu söylenmesi sonucunda “ünlem cümlesi”ne dönüşecekleri belirtilmektedir. Örnekler:

“Äne, kep qaldı!” (*İşte, gelip durdu!*) cümlesi söyleniş maksadı açısından haber cümlesidir. Fakat vurgusu farklı olduğu için bu, aynı zamanda bir ünlem cümlesidir. Şu örneklerde de aynı değerlendirilme yapılmıştır:

“Qada kürekti!” (*Sapla küreği!*) –söyleniş maksadına göre: emir cümlesi; vurgusu ve duygu anlatımına göre: ünlem cümlesi.

“Janım-aw, Meyram ba mınaw?!” (*Canım hey, bayram mı bu?!*) söyleniş maksadına göre: soru cümlesi; şaşırma belirtir, vurguludur: ünlem cümlesi. (QT, 1991: 48)

Aslında bu cümlelerin “ünlem cümlesi” adıyla ayrı bir cümle türü oluşturulması gerekir. Çünkü cümlenin veya grubun ünlem olmasını sağlayan vurgusudur. Ayrıca, genellikle cümle dışı öge kabul edilen ve cümlenin diğer ögelerinden bağımsız kullanılan ünlemler, cümledeki diğer ögeler vasıtasıyla anlatıma bir derinlik, bir çeşni katarlar.

Cümle çeşitleriyle ilgili bu sınıflandırma ve yaklaşımlarda Türkiye gramerciliği ile Kazak gramerciliği arasında karşımıza çıkan fark, incelemelerdeki yöntem farklılığıdır. Her iki lehçe kullanım ve yapı açısından aynıdır.⁶

4 Bkz. Kaynakça. Bu bildiride kullanılan Kazak Türkçesi ile ilgili gramerler.

5 Prof. Dr. Hamza ZÜLFİKAR, “*Ünlemler ve Ses Yansımali Kelimeler*”, **Türk Gramerinin Sorunları II**, TDK Yay., Ankara, 1999, s.493-495; ZÜLFİKAR, Hamza; **Türkçede Ses Yansımali Kelimeler**; TDK Yay., Ankara, 1995.

6 Cümle çeşitlerinin karşılaştırılması ile ilgili olarak bkz. Nergis BİRAY, “*Türkiye Türkçesi İle Kazak Türkçesindeki Cümlelerin Çeşitleri Bakımından Karşılaştırılması Üzerine Bir Deneme*”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN’a Armağan, Selçuk Üniversitesi **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü** Yay., Bahar-2003- Sayı: 13, s.281-309.

IV. TASNİF:

Kazak Türkçesinde ünlemlerin tasnifine geçmeden önce Türkiye Türkçesindeki tasniflerle ilgili kısa bir bilgi vermek gerekeceği düşüncesindeyim.

Türkiye Türkçesinde ünlemlerin bağımsız bir kelime sınıfı olarak mı yoksa edatların bir alt grubu olarak mı ele alınacağı konusu tartışmalıdır. Araştırmacılardan bir kısmı ünlemleri “ünlem edatları” başlığı altında “ünlemler, seslenme edatları, sorma edatları, gösterme edatları, cevap edatları” şeklinde sınıflandırmaktadırlar. Bağımsız kelime grubu şeklinde ele alanlar da ünlemleri, “asıl ünlemler, ünlem olabilen kelimeler ve yansımalar” şeklinde gruplamaktadırlar. Ünlemlerin kendi içindeki bu tasnifinde de tartışmalar devam etmektedir. Söz dizimi konusunda da ünlem cümlesinin olup olmadığı ilim adamlarınca tartışılmaktadır.⁷

Prof. Dr. Zeynep Korkmaz’ın yayınladığı *Türkiye Türkçesi Grameri* adlı eserde⁸ ünlemler şu şekilde tasnif edilmişlerdir:

I. Kökenleri bakımından ünlemler

II. Ses ve kelime yapısı bakımından ünlemler

III. Nitelik ve görevleri bakımından ünlemler

A. İçe dönük ünlemler: Bunlar işlevlerine göre 19 madde halinde sıralanmaktadır.

B. Dışa dönük ünlemler: İşlevlerine göre:

a. Seslenme (hitap) ünlemleri

b. Gösterme ünlemleri

c. Sorma ünlemleri

C. Ses yansımaları (Ses taklidi) ünlemler

Ç. Ünlem gibi kullanılan kelimeler.” (KORKMAZ, 2003:1148–1191)

Kazakistan gramerciliğinde ünlemler zaten bağımsız bir kelime türü olarak ele alındığı için biz ünlemlerin kelime türleri içindeki tasnifleri konusuna ayrıca girmeyeceğiz. Daha çok ünlemlerin kendi içinde nasıl tasnif edildikleri konusunu inceleyeceğiz.

Kazak Türkçesi gramerlerinde verilen bilgilere dayanarak Kazak Türkçesindeki ünlemleri yapısına ve anlamına göre iki ayrı grup halinde sınıflandırmak mümkündür:

A. Ünlemlerin Yapılarına Göre Tasnifi:

Ünlemler yapılarına göre iki gruba ayrılırlar:

1. Tübir, negizgi odağaylar (*Asıl/Kök Ünlemler*): Bu gruba kelime çeşidi olarak aslen ünlem olan kelimeler girer. Bu ünlemlerin ekleri ile kökleri de ayrılmaz. A!, O!, Ä!, Oy!, Pay! (*Yaa!/sevinç*), Qap! (*Tüh!*), Bäse! (*Hay hay!*), Mä! (*all, Ala dur!*), vs.

⁷ Ünlemler hakkında tartışmalar ve daha geniş bilgi için bkz. Prof. Dr. Şükrü Haluk **AKALIN**, *Türkiye Türkçesinde Ünlem (Terim ve Tanım, Tasnif, Ünlem Olan Kelimeler, Söz Dizimi İle İlgili Sorunlar)*, **Türk Gramerinin Sorunları II**, TDK Yay., Ankara, 1999, s.476-491; Prof. Dr. Hamza **ZÜLFİKAR**, *Ünlemler ve Ses Yansımaları Kelimeler*, **Türk Gramerinin Sorunları II**, TDK Yay., Ankara, 1999, s.493-495; Yrd. Doç. Dr. Cengiz **ALYILMAZ**, *Ünlemlerin Seslenmeleri Kuvvetlendirici İşlevleri*, **Türk Gramerinin Sorunları II**, TDK Yay., Ankara, 1999, s.534-540; **Türkiye Türkçesinde Ünlemler**, 17.04.1998 tarihindeki tartışmanın metinleri: **Türk Gramerinin Sorunları II**, TDK Yay., Ankara, 1999, s.496-533.

⁸ Zeynep KORKMAZ, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, TDK. Yay., Ankara, 2003.

2. Kürdeli Odağaylar // Tuwindı Odağaylar (*Sonradan ünlem olanlar ve birleşik ünlemler*). Bu gruba birkaç kelimedenden oluşan veya başka dillerden giren ünlemler dâhil olmaktadır. Mässağan! (*Bir şey seçerken kullanılır.*), Apırım-ay! (*Vay! Hoşlanma, hayranlık*), Ättegen-ay! (*Keşke! Tüh! / Pişmanlık*), Bärekelidi! (*Aferin! / Hayranlık*), vs. (QG, 2002: 566; QTG, 1967:253; QQT-M,1991:379-380; TTSG,1971:128; QQT,1954:362)

Kazak Türkçesi gramerlerinde, çekime giren ünlemlerin bazı cümle öğelerinin görevini üstlendiğinden söz edilip örnekler verilmektedir:

1. Bastawış (*Özne*) görevinde: “**Ah** estildi: Alıstan “**Ura!**” estildi. Maylanbağan arbalardıñ şıyqılday şığarğan oybayı ögizderdiñ baqayınıñ sırtılın estirter emes.” (**Ah** duyuldu. Uzaktan “**Hurra!**” duyuldu. Yağlanmamış arabaların gıcirtı çıkararı çığılı, öküzlerin ayak kemiklerinin tıkırtısını duyurmuyor.)

2. Toliqtawış (*Tümleç*) görevinde: “Batıladağan Dosjannıñ **oybayınan** tolıq eşnärse uqpadı.” (*Bar bar bağıran Doscan’ın çığılığınan tam olarak hiçbir şey duymadı*)

Bazı ünlemler cümle içinde “qaratpa söz” (*ara söz*) olarak kullanılır. Bu işlevde genellikle “Äy!, Ey!, Uwa!” ünlemleri kullanılır. (QTG, 1967:253)

B. Ünlemlerin Anlamlarına Göre Tasnifi:

Ünlemler, tek anlamlı veya çok anlamlı oluşuna göre şöyle gruplandırılmaktadır:

Semantik istikrarsızlıkları vardır. Bir ünlem, bir metinde bir anlamda kullanılırken, aynı ünlem başka bir metinde veya bir metnin birkaç satır ilerisinde başka bir anlamla kullanılmaktadır. Ünlemler bu açıdan ele alındığında onları iki gruba ayırmak mümkündür:

a. Tek anlamlı ünlemler: Hangi durumda söylenirse söylenir, hangi metne girerse girsin, hangi vurgu ve tonlama ile kullanılırsa kullanılsın daima tek anlamda kullanılan ünlemler bu gruba girerler. Örnek: *Alaqay! Ura!* Ünlemleri sadece sevinç ve övünme duygusunu belirtmek için kullanılırken, *Qap! Ätteñ! Ättegen-ay!* ünlemleri de her zaman pişmanlık ifadesiyle kullanılırlar.

b. Çok anlamlı ünlemler: Bu gruba iki, üç veya daha fazla anlamda kullanılan ünlemler girerler. Mesela *päli! /bäli!* şu farklı kullanımlara sahiptir:

ba. Birinin işine, hareketine, sözüne inanıp onu desteklemek, övmek, yüceltmek amacıyla kullanılır, mutluluk, sevinç, hayret anlamı verir. Uva, päli, nağız äñşi munan şıqtı. (*Vay, bravo, gerçek ozan buradan çıktı.*)

bb. Birinin sözünü beğenmeyip reddetme, kabul etmeme anlamında kullanılır:

-Köp toq emes-ti! // -Bäli, mınaw ne? Büyirin qaraşı! (*-Çok tok değildi! // -Ya, bu ne? Böğrüne bak!*)

bc. Şaşırma ve hayret etme anlamında kullanılır:

“Bäle-e, mınaw Asiya ma, ey?! Moynında sumka, qolında aq biyalay, bul kimdi emdeydi.” (*Tuh/Vay bu Asiya mı, hey?! Boynunda çanta, elinde beyaz eldiven, o kimi tedavi ediyor.*) (QG, 2002:565; QTG,1967:250; QT-M, 1989:118)

Bazı ünlemler -özellikle bir heceli olanlar- diyaloglarda sadece iki, üç değil yedi, sekiz anlamıyla da kullanılırlar. **A! ä!** ünleminin kullanılışı buna güzel bir örnektir:

a. Soru anlamında: Birinin sözü açıkça duyulmadığı veya sözün tekrarlanması istendiğinde kullanılır. “- Oris kompozitorlarıñ eñ talanttısı, -dedi Rahmet. // -Ä! – dedi qalıñ oyda otırğan Iqilas.” (*-Rus bestecilerinin en meşhuru, dedi Rahmet.// Derin düşünceler içinde oturan Iqilas -Hıı!,dedi.*)

Bazen soru anlamına ek olarak incinme, azarlama anlamları da eklenir: “Balanı äkesine berip ketkenbiz! // -Ä!? Äkesi qaydan kezdestil!” (-Çocuğu babasına verip gideceğiz! // -Yaa!? Babasına nerde rastladınız!)

b. Birinin çağırışına cevap veya ses verme anlamında kullanılır: “Külända! // -Ä! – dep qatqan qız jawabı boldı oğan äkelgendey bir tereñ sır.” (Külända! // -Hı! diye cevap veren kızın cevabı ona dönüp gelen derin bir sır gibi oldu.)

c. Bir şeyin unutulup sonradan tekrar hatırlanması veya bir şey önceden değil de sonradan düşünülüşünde kullanılır: “Xat? // -Kimnen xat? // Ä,ä, bağana men bergen xat eken ğoy!” “-Ä, ä, bildim, bildim, bildim.” (-Mektup? // -Kimden mektup? // Ha, ha, biraz önce benim verdiğim mektup ha!” “-Haa, haa, anladım, anladım, anladım.”)

ç. Birini kendine baktırtmak için, dikkati çekmek için kullanılır. “Kelin, ä kelin! – dedi ol şamdı tutatqasın.” (O kandili yakarken “Gelin, a gelin!” dedi.)

d. Bu ünlem, cümle sonunda kullanıldığında, alışkanlık olduğu üzere soru sorma anlamında kullanılır. “-Sender ğoy elden ay sayın xat alıp tursıñdar, ä?” (Siz bırakın ya, her ay elden mektup alıyorsunuz, ya?)

Bazen bu soru sorma anlamına alay ve gülme anlamı da eklenir. “-Osı sen quwsın-aw deymın, Asqar, ä?” (Aksar, sen hilekârsın, diyorum, ya?)

Bu tür bazı ünlemler çok anlamlılığa konuşma dilindeki durum, vurgu ve tonlama vasıtasıyla sahip olurlar. (QG, 2002:565–566)

C. Ünlemlerin İşlevlerine Göre Tasnifi:

Kazak Gramerciliğinde ünlemler işlevlerine göre genellikle iki veya üç ana gruba ayrılarak incelenmektedir. *Qazaq Tili-Morfologiya* adlı eserde ünlemler iki grup halinde ele alınmıştır:

1. Köñil küyi odağayları (*Duyguları anlatan ünlemler*): alağay (*yaşasın*), pay-pay (*sevinç ve hayranlık ifade eder.*), bärekelidi (*afetin, bravo*), tüw (*tüh*), öy (*birini kollamak, desteklemek yahut küçümsemek amaçlarıyla kullanılan bir ünlem*), ätteñ (*keşke*), qap (*tüh, vay*), ättegen-ay (*keşke*), vs.

2. Şağıruw nemese tıym saluw, jekirüw nemese buyıruw mändi odağaylar (*Çağırma veya yasaklama, azarlama veya emretme anlamı veren ünlemler*): täyt! (*yasak*), tek! (*yeter, kes, sus*), jä! (*tamam, olur, evet*), şöre-şöre! (*keçi çağırma için*), quraw-quraw! (*haydi haydi*), vs. (QT-M, 1989:115)

Qazaq Grammatikası ile *Qazaq Tiliniñ Grammatikası-I* adlı eserlerde ise, ünlemler yerine getirdiği işleve göre üç gruba ayrılmıştır:

1. Köñil-küy odağayları (*Duyguları ifade eden ünlemler*): Bu gruptaki ünlemler, insanın her tür duygusunu, sezgisini bildirir. Bunlar sayıca da çoktur, semantik yapı açısından çeşitli ve anlam rengi açısından da çoktur. Bu gruptaki ünlemler hoş olsun veya olmasın duygularımızı ifade ederler. Bu özelliklerine göre de üç gruba ayrılırlar.

a. Jağımdı köñil-küydi bildiretin odağaylar (*Olumlu, hoş duyguları bildiren ünlemler*): Alağay!, Ura! (*sevinç, mutluluk*); Ha!, Pah-pah! (*hayranlık, şaşkınlık*); Bärekelidi! (*hayranlık, onaylama*); Oho! (*şaşıрма*), vs.

b. Jağımsız emotsiyanı bildiretin odağaylar (*Olumsuz, hoş olmayan duyguları bildiren ünlemler*): Ättegen-ay!, Ätteñ!, Qap! (*Pişmanlık*); Täyiri!, Tüge! (*razı olmama, sitem*); Bay-bay-bay! (*dargınlık, hoşnutsuzluk*); Piş!, Piştu! (*beğenmeme, hoşlanmama*), vs.

c. Äri jağımdı, äri jağımsız emotsiyanı bildiretin odağaylar (*Hem hoş, olumlu hem de hoş olmayan, olumsuz duyguları bildiren ünlemler*): Bu gruba giren ünlemler çok anlamlıdır. Anlamları metin içinde, duruma göre ortaya çıkar. Örnek: pay-pay! ünlemi:

— Şaşkınlık, hayret ifadesiyle: “-Käne, başına kiyip körşi. Pay-pay, qanday jarasadı, ä?!” (-Haydi, başına giy de gör. Aman aman, ne kadar yakıştı be?!)

—İncinme, beğenmeme, kabul etmeme ifadesiyle: “-Al, endi bular töbelesti, Pay-pay ayaqtarınıñ astında qalamız-aw!” (-Bak şimdi, bunlar kavga edecek. Eyvah eyvah, ayaklarının altında kalacağız ya!)

2. İmperativtik işara odağayları (Emir bildiren ünlemler): Bu gruba, insan ve hayvanlarla ilgili çağırma, azarlama, yasaklama, emretme amacıyla kullanılan ünlemler girer. Çok anlamlılık yönünden zengin değillerdir. Yerine getirdikleri işleve göre iki büyük gruba ayrılırlar:

a. Adamğa bağıştalıp ayıtılın odağaylar (İnsanlara dair kullanılan ünlemler): Bunlar, çağırma, azarlama ve yasaklama amacıyla kullanılmaktadır. Ayda! (Sür!), Täyt! (Yasak!), Sap-sap! (Dur dur!), Stop!, Käne! (Haydi!), Jä! (Dur, tamam!), Tek // Täk! (Yeter, kes, sus!), Ävp! (Hop!), Äldiy-äldiy! (Ninni ninni!), vs.

b. Malğa, üy hayvandarına bağıştalıp ayıtılın odağaylar (Mallara, hayvanlara yönelik kullanılan ünlemler): Aytaq! (Tut tut!), Moh-moh! (at için), Şöre-şöre! (keçi çağırma ünlemi), Sorap-sorap! (deve için), Kös-kös! (deve çağırma ünlemi), Kāwis-kāwis! (köpek için), Şāwim-şāwim! (köpek için kullanılan ünlem), Äwkim-äwkim! (kedi, köpek için),kelgir! (...gel!), Jaman-datqır! (yemek, ayıplamak için kullanılır), vs.

3. Turmis-salt odağayları (Hayat ve geleneklerle ilgili ünlemler): Bu gruptaki ünlemler sayıca daha azdır. Fakat daha sık kullanılırlar. Buna insanların selamlaşma, vedalaşma gibi hürmet ve saygıyla ilgili kullanımları da girer. Bu gruptaki ünlemlerde çok anlamlılık pek yer almaz. : Hoş! (Hoşça kal!), Hayır! (Hayırlar olsun!), Rahmet! (Teşekkürler, sağol!), Assalawmağaleykum!, Qup! (Tamam, peki!), Lābbay! (Tamam, olur!), Keş Jariq! (İyi akşamlar!), vs. (QG, 2002:564–565; QTG,1967:248–250; TTSG,1971:128)

Isqaqov, *Qazirgi Qazaq Tili* adlı eserinde ünlemlerle ilgili yukarıda söz edilen türdeki tasnifleri kabul eder. Duyguları anlatanlar dışındakileri farklı şekilde ele alır ve şöyle gruplandırır: “İnsanlara yönelik olarak kullanılan ünlemler de vardır. “Käne, mine, äni, mä, jä, äyde, äy, tek, täyt”,vs. bunların anlamları diğerlerinden farklıdır. Bunlardan bazıları göstermek veya işaret etmek için kullanılır: käne (haydi), mine (işte), äni (işte bu); bazıları önerme, bir şeyi sunma anlatır: mä (al, işte), äyde (haydi, al); bazıları da yasaklama bildirir: jä/jäy (tamam), täy (tay tay), tek (yeter, kes, sus), täyt (hayır, yapma), vs. Bu gruba girenlere “işarat odağayları” (gösterme ünlemleri) demek gerekir.” (QQT-M,1991:381)

V. Ünlem olmayıp ünlem gibi kullanılan kelimeler:

Başka kelime gruplarına giren kelimelerin özellikle de adların vurgu ve tonlama yoluyla ünlem olarak kullanılmasına sık rastlanır. Ad ve sıfat olan kelimeler, duygu ve sezgileri ifade edecek şekilde vurguyla söylendiklerinde ünlem göreviyle kullanılırlar: Alla//alla!, Dariyğa!, Tart!, vs. Rusça’dan giren Stop!, Allo!, Ura!, Bis!, vs; Arapça ve Farsça’dan geçen Assalavmaleykum!, Järekim alla!, Bärekelde!, Päle!, vs. gibi kelimeler de ünlem olarak kullanılabilir. (QTG, 1967: 247–248; KTG,2004:319)

-aw, -ay gibi kelimelerin ardına eksiz bir şekilde bitişerek kullanılan edatlar, ünlemlerle de ekleşerek kullanılmaktadır. Bunlara belki de “qosa kürdeli odağay” (birleşik yapıllı ünlemler) demek gerekecektir. Aynalayın-ay! (Kurban olayım vay!), oypırım-ay (şaşırtma bildirir); şirkin-ay! (istek, hayranlık bildirir), vs. (QTG, 1967:248)

VII. SONUÇ:

1. Kazak Türkçesi gramerlerinde ünlem için sadece “odağay” terimi kullanılmaktadır.

Türkiye Türkçesinde tasnifle de ilgili olarak “ünlem edatı”, “ünlem”, “ünleme”, “ünleme edatları” gibi terimler kullanılmıştır. En yaygın olanları “ünlem edatları” ve “ünlem” terimleridir.

2. Ünlem, bütün Kazak dil bilimcileri tarafından hemen hemen aynı şekilde tanımlanmaktadır. Tanımlar arasında büyük bir farklılık bulunmamaktadır.

3. Ünlemlerin Kazak gramerlerinde verilen ses, anlam, vurgu ve tonlama, gramer yapısıyla ilgili özellikleri ile Türkiye Türkçesinde belirlenen gramer özellikleri aynı çerçevededir. Yöntem farklı olsa da tesbit edilen özellikler aynıdır.

4. Ünlemlerin tasnifi konusunda Türkiye Türkçesi ve Kazak Türkçesinin ayrıldığı noktalar bulunmaktadır.

Türkiye gramerciliğinde bir kısım ilim adamı ünlemleri edatların alt grubu olarak ele almaktadırlar. Kazakistan gramerciliğinde ünlemler ayrı bir kelime türü olarak yani bağımsız bir kelime türü olarak ele alınmaktadır.

5. Hemen her kelime, ünlem olarak kullanılabilir. Kazakistan gramerciliğinde bunlar üzerinde de çoklukla durulmuş, özellikle söz dizimi içerisinde bu kullanımlar ünlem cümlesi olarak değerlendirilmiştir. Kelime grubu olarak ünlem grubunun özellikleri konusunda çok büyük farklılıklar yoktur. Farklı olan, Kazakistan gramerciliğinde “söyleniş maksadına cümleler” bahsinde bir grubu “ünlem cümleleri” oluşturmaktadır. Türkiye gramerciliğinde bu tarz bir ayırım söz konusu değildir. Eğer ünlem cümlesinden söz edecek olursak bu cümlenin unsurlarından da bahsetmek gerekecektir. Bu nasıl değerlendirilebilir? Cümlenin hepsine cümle dışı öge mi demek gerekecektir? Hâlbuki kelime veya cümlelerin her birinin vurgulu kullanıldığında ünlem özellikleri taşıyabileceği bir gerçektir. Bu tarz kelime ve cümleler için bir sınır çizmek oldukça güçtür. Ayrı birer cümle yapısı olarak değerlendirilmemeleri gerekir.

6. Yapıya göre sınıflandırmada belki Zeynep Korkmaz'ın yaptığı *kökenlerine göre* tasnifle ilgi kurulabilir. Burada çok farklı bir ayırım söz konusu değildir. Sadece iki ayrı yöntemle ele alınmışlardır.

7. Ünlemlerin tek anlamlı ve çok anlamlı olabilmeleri konusu üzerinde Türkiye gramerciliğinde pek fazla durulmamıştır. Kazakistan gramerciliğinde bu konu birçok ünlemden farklı örnekler de verilerek geniş bir şekilde ele alınmıştır.

8. İşlevlerine göre ünlemler Kazak Türkçesinde iki ayrı yaklaşımla ele alınmıştır. Eserlerden birinde işlevlerine göre ünlemler iki gruba ayrılırken diğer bir iki eserde üç gruba ayrılıp kendi içlerinde tekrar sınıflandırılmışlardır. Iskakov, işlevlerine göre ünlemler konusunda diğer eserlerde hiç bahsedilmeyen “gösterme” ünlemlerinden söz edip bunların ayrı bir grup olarak bu maddenin altına yerleştirilmesi gerektiğini belirtmektedir.

9. Ünlemler ile seslenme edatlarının asıl ünlem edatları olduğu açıkça belirtilmese de verilen tasnif ve örneklerden bu tür bir anlayışla konunun ele alındığı tesbit edilmektedir.

10. Ses yansımaları kelimelerden insan ve hayvanlara yönelik çağırma amaçlı kullanılan sözler, Kazakistan gramerciliğinde ünlemler içerisinde değerlendirilmiş, diğer yansıma kelimeler “Eliktewiş Sözdër” başlığı altında ayrı bir kelime türü olarak ele alınmıştır. Türkiye gramerciliğinde bu tasnifte de sıkıntılar vardır. Bunların büyük kısmı bazı araştırmacılar tarafından ayrı değerlendirilirken, bazıları tarafından da edatlar ve onların alt başlığı olan ünlemler içerisinde ele alınmaktadır.

12. Türk lehçelerinde ünlemler üzerindeki çalışmaların değerlendirilip sınıflandırmaların tesbit edilmesi ve bu bilgilerin Türkiye Türkçesiyle karşılaştırılması sonucunda ünlemler konusundaki değerlendirmeler daha sağlıklı yapılabilecek ve Türkçenin bütün sahalarını içine alan genel bir tasnif de mümkün olabilecektir.

KISALTMALAR VE KAYNAKÇA

QT-M AHANOV, K. – AYĞABILOV, A.; 1989; **Qazaq Tili – Morfologiya**, Almatı.

AKALIN, Şükrü Halûk; 1999; “*Türkiye Türkçesinde Ünlem (Terim ve Tanım, Tasnif, Ünlem Olan Kelimeler, Söz Dizimi İle İlgili Sorunlar)*”, **Türk Gramerinin Sorunları-II**, Ankara, s.476–492.

ALYILMAZ, Cengiz; 1999; “*Ünlemlerin Seslenmeleri Kuvvetlendirici İşlevleri*”; **Türk Gramerinin Sorunları-II**, TDK. Yay., Ankara, s.534–540.

AKSAN, Doğan Yönetiminde: ATABAY, Neşe-KUTLUK-İbrahim, ÖZEL, Sevgi; 1983; **Sözcük Türleri**; TDK Yay., 2. bsk., Ankara.

QT AMANJOLOV, S., ÄBİLQAYEV, A., 1991, **Qazaq Tili (Sintaksis)**, Almatı.

BALAQAYEV, Mäwlen; SAYRAMBAYEV, Talğat; 1991, **Qazirgi Qazaq Tili**, Almatı.

BANGUOĞLU, Tahsin, 1990; **Türkçenin Grameri**, TDK Yay., 3. bsk., Ankara.

BİLGEGİL, Kaya; 1984; **Türkçe Dilbilgisi**; Dergah Yay., İstanbul.

BOZKURT, Fuat; 1995; **Türkiye Türkçesi**, Cem Yayın Evi, İstanbul.

DENY, Jean (Çev. ELÖVE, Ali Ulvi); 1941; **Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)**, Maarif Vekaleti Yay., İstanbul.

EDİSKUN, Haydar, 1985; **Türk Dilbilgisi**; Remzi Kitap Evi, İstanbul.

ERGİN, Muharrem; 1986; **Üniversiteler İçin Türk Dili**, Boğaziçi Yay., İstanbul.

GENCAN, Tahir Nejat; 1975; **Dilbilgisi**; TDK Yay., Ankara.

GÜLENSOY, Tuncer; 1994; **Türkçe El Kitabı**; Bizim Gençlik Yay., Kayseri.

HACIEMİNOĞLU, Necmettin, 1971; **Türk Dilinde Edatlar**; MEB Yay., İstanbul.

QQT-M ISQAQOV, Ahmedî; 1991; **Qazirgi Qazaq Tili-Morfologiya**, Almatı.

KARAHAN, Leyla, 2004, **Türkçede Söz Dizimi**, 7. bsk. Akçağ Yay., Ankara.

KARAÖRS, Metin; 2005; **Türk Lehçelerinde Karşılaştırmalı Şekil ve Cümle Bilgisi**, Akçağ Yay., Ankara.

QTG Qazaq SSR Ğılım Akademiyası Til Bilimi İnstitutı; 1967; **Qazaq Tiliniñ Grammatikası - Morfologiya**, Almatı.

QQT Qazaq SSR Ğılım Akademiyası Til Jäne Ädebiyet İnstitutı, 1954; **Qazirgi Qazaq Tili**, Almatı.

QG Qazaqstan Respublikası Bilim Jäne Ğılım Ministrliğı A. Baytursınulı Atındağı Til Bilimi İnstitutı, 2002; **Qazaq Grammatikası**, Astana.

Qazaqstan Respublikası Bilim Jäne Ğılım Ministrliğı Ulttıq Ğılım Akademiyası A. Baytursınulı Atındağı Til Bilimi İnstitutı, 1999, **Qazaq Tiliniñ Sözdigi**, Almatı.

KTG KOÇ, Kenan – DOĞAN, Oğuz; 2004; **Kazak Türkçesi Grameri**, Gazi Kitabevi, Ankara.

QTS KOÇ, Kenan – BAYNİYAZOV, Ayabek – BAŞQAPAN, Behbiy; 2003, **Qazaqşa-Türükşe Sözdik**, Turan Baspası, Türkistan.

KORKMAZ, Zeynep; 2003; **Türkiye Türkçesi Grameri** (Şekil Bilgisi), TDK Yay., Ankara.

MUSTAFAYEV, E- ŞÇERBİNİN, V.G; 1996; **Büyük Rusça-Türkçe Sözlük**; İstanbul.

NASKALİ, Emine Gürsoy; 1997; **Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu**, TDK Yay., Ankara.

TTSG NURMAHANOVA, Ä. N.; 1971; **Türki Tilderiniñ Salıstırmalı Grammatikası**, Almatı.

ZÜLFİKAR, Hamza; 1995; **Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler**; TDK Yay., Ankara.

ZÜLFİKAR, Hamza; 1999, *“Ünlemler ve Ses Yansımaları Kelimeler”*, **Türk Gramerinin Sorunları II**, TDK Yay., Ankara, s.493-495.